

KHOUDU YA MAITELE AVHUDI A U THIVHELA NA U FHELISA ZWA U TAMBUDZWA MISHUMONI

“kha vha fhelise zwa u tambudzwa mishumoni Zwino!”

KHOUDU YA MAITELE AVHUḐI A U THIVHELA NA U FHELISA ZWA U TAMBUDZWA MISHUMONI

“kha vha fhelise zwa u tambudzwa mishumoni Zwino!”

employment & labour

Department:
Employment and Labour
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**TRANSFORMATION
MAKES BUSINESS SENSE**

NDI ngani khoudu iyi?

Khoudu iyi i sumbedza ndila nga Thendelano ya ILO ya vhu 190 na Themendelo dzadzo maelana na u fheliswa ha Dzikhakhathi na u Tambudzwa kha Lufhasi la Mishumo, dza 2019; Thendelano nga ha Tshiatalula (zwa u Thola na Mishumo) ya vhu 11 ya 1958 (Thendelano ya vhu 111); na Thendelano ya vhu 151 maelana na Tsireledzo na Mutakalo Mishumoni.

Khoudu iyi i fhelisa Khoudu ya Maitele Avhudi nga ha Matshimbidzele a Milandu ya u Tambudzwa lwa Vhudzekani Mishumoni a re kha Gazethe ya Muvhuso ya Vhu 27865 ya la 4 Thangule 2005.

Ndivho dza Khoudu

Khoudu iyi yo livhiswa kha u thivhela, u fhelisa, na u langula zwivhumbedo zwothe zwa u tambudzwa zwo phadalalaho mishumoni.

Tsumbandila dza khoudu iyi –

- Kha vhatholi na vhashumi nga ha u thivhela na u fhelisa zwivhumbeo zwothe zwa u tambudzwa, sa tshivhumbedo tsha tshiatalula tshi sa imelele, mishumoni; na
- Kha mbekanyamaitele, matshimbidzele na maitele a zwa vhashumi maelana na u tambudzwa na maitele o teaho a u shumana na u tambudzwa na u thivhela u bvelela hafhu.

Ndi nnyi o katelwaho nga Khoudu?

Naho khoudu iyi i tshi shuma mishumoni sa tsumbandila kha vhatholi, vhashumi na vhahumbeli vha mushumo, vhapondi na vhapondwa vha u tambudzwa, i nga katela, fhedzi zwi sa gumi fhedzi kha:

- vhane;
- vhatholi;
- vhalanguli;
- vhalavhelesi;
- vhashumi;
- vhatodi vha mushumo na vhahumbeli vha mushumo;
- vha shumaho nga u tou funa;
- vhashumelwa na vharengi;
- vhadisedzi vha tshumelo;
- vhorakontiraka;
- vhanwe vhane vha shumisana na bindu; na
- vhatu vhane vha khou ita vhugudisi zwi tshi katela vho delaho u guda mushumo .

Ndi kha dzifhio nyimele hune khoudu dza shuma hone?

Tsireledzo ya vhashumi kha u tambudzwa i shuma kha nyimele inwe na inwe hune vhashumi vha shuma hone, kana i elanaho na zwa mushumo wavho. Izwi zwi katela, na u sa guma fhedzi:

- mushumoni hune ha katela vhupo ha nnyi na nnyi na ha phuraivethe hune muthu a shuma hone;
- vhupo vhune vhashumi vha badelwa, vha awela kana vha la hone zwiwiwa, kana u shumisa tshampungane, u tamba kana u tshintsha zwiimbaro, u mamisa na kha zwiimiswa zwa dzilafho;
- nyendo dzi elanaho na zwa mushumo, vhugudisi, zwimima, kana vhuambo ha tshitshavha;
- vhudavhidzani vhu elanaho na zwa mushumo, zwi tshi katela uvho vhu tshimbidzwaho nga thekhinolodzhi ya zwa mafhungo na vhudavhidzani na nga inthanethe;
- vhudzulo vhu netshedzwaho nga mutholi;¹ zwi tshi katela dzinndu;
- musi vha tshi khou tshimbila vha tshi ya mushumoni na u bva mushumoni nga tshiendedzi tsho netshedzwaho kana tshi langulwaho nga mutholi;
- kha nyimele dzine vhashumi vha hayani na vhashumi vha zwa mutakalo vho tholwaho kha vhupo vhune vhatholi vha dzula hone, kana vhupo ha muthu ane vha khou muthogomela, vhupo uvho ha u dzula ndi mushumoni; na
- kha nyimele ine vhashumi vha shuma nga u shumisa dzikhophyutha kha vhudavhidzani vha mahayani, kana vhupo vhuwe na vhuwe nga nda ha vhupo ha mutholi, vhupo vhune vha khou shuma vha khaho vhu vha vhu mushumoni.

¹ *Biggar v City of Johannesburg* (2011) 32 ILJ 1665 (LC).

U tambudzwa ndi mini?

U tambudzwa nga u angaredza zwi pfesewa sa:

- vhuḍifari vhu sa ṭodei, vhune ha tshinya tshirunzi;
- vhune ha ita uri mushumoni hu vhe na u sa dzudzanyea kana hu shushaho kha mushumi muthihi kana vhanzhi kana ha nga vhonele hu tshi nga, kana ha nga vha khonadzeo ya, zwi ṭuṭuwedzaho mutsiko zwo vhangwa nga masiandaitwa kana tshutshedzo dzine dza vha na masiandaitwa a si avhuḍi; na
- zwi elanaho na tshithu tshithihi kana zwinzhi maelana na hune khethululo yo thivhelwa zwi tshi tevhedza tshipiḍa tsha vhu 6(1) tsha EEA.

Tshaka dza u tambudzwa

U tambudzwa hu nga vha ha **muvhili, nga maipfi, kana ha muhumbulo.**

- **U tambudzwa ha muvhili** hu katela u ṭhaselwa muvhili, ndingedzo kana tshutshedzo ya u ita dzikhakhathi, kana ngafhadzo (u fana na u imisa feisi u nga u khou ṭoda u rwa muthu kana u posa tshithu tsini na muthu).
- **U vhaisa nga maipfi** zwi nga katela tshutshedzo, u kola, u tamba nga maipfi a u vhaisa, u dzulela u sa fhindula muthu zwavhuḍi, na u sasaladza, kana u khethulula nga lukanda, u khethulula nga mbeu, kana u shumisa luambo lwa u sema vhathu vha LGBTQIA+.
- **U tambudza lwa muhumbulo** mushumoni zwi nga elana na u tambudzwa ṭhalukanyo zwi tshi katela vhuḍifari vhu re na masiandaitwa a si avhuḍi kha muhumbulo kha muvhilaeli zwine zwa dzulela u vha nga ndila yeneyo kha u tambudzwa nga maipfi, u kolelwa na u sewa nga tshigwada tsha vhathu.
- **U kolelwa** – hune u tambudzwa ha katela u shumisa maandla u kombetshedza nga muthu kana tshigwada tsha vhathu mushumoni. U shushedza – ndi u ita nga khole hune ha nga vhangwa uri muthu a vhe na nyofho dza uri a nga huvhala kana u vhaisiwa. U kolelwa mushumoni zwi nga katela vhuḍifari ha tshiṭuhu hune muthu tshifhinga tshoṭhe a ita uri muṭwe muthu a huvhale kana a pfe a so ngo dzudzanyea.
- **U sewa nga tshigwada** tsha vhathu ndi tshivhumbeo tsha u tambudzwa nga tshigwada tsha vhathu zwo livhiswa kha muthu muthihi kana vhanzhi.
- **U tambudzwa nga kha inthanethe** ndi u tambudzwa hune ha itwa, thusedzwa, kana u ṇaniswa ha tshipiḍa kana lwo fhelelwaho, nga u shumisa thekholodzhi ya mafhungo na vhudavhidzani u fana na ṭhingothendekele, simatifounu, inthanethe, nyanḍadzamafhungo ya vhudavhidzani kana imeili. U tambudzwa musi hu tshi khou itwa nga kha inthanethe zwi vhidzwa cyber-bullying.

Mbuno dzo thivhelwaho

- U tambudzwa ha mushumi zwo thivhelwa zwi tshi tevhedza tshipiḍa tsha vhu 6(1) tsha EEA, arali u tambudzwa hu tshi elana na mbuno nthihi kana nnzhi dzo thivhelwaho, zwi tshi katela muvhala, mbeu, u ḍihwala, tshiimo tsha mbingano, vhuḍifhinduleli muṭani, vhubvo ha lushaka kana tshitshavha, muvhala, dzangalelo kha zwa mbeu, miṇwaha, vuholefhali, vhurerele, tshiimo tsha HIV, kuhumbulele, lutendo, kuhumbulele kha zwa polotiki, mvelele, luambo, mabebo kana zwiṇwe zwithu zwi fanaho nazwo.
- Hu nga dovha ha vha na khonadzeo ya uri muthu we a tambudzwa a wane uri vhuḍifari uho ho vha ho vhangwa nga mbuno dzi songo lavheleaho, sa zwo sumbedzwaho kha tshipiḍa tsha vhu 6(1) tsha EEA.

U tambudzwa lwa vhudzekani

- U tambudzwa lwa vhudzekani ha mushumi ndi tshivhumbeo tsha tshiṭalula tshi si tshavhuḍi nahone ho thivhelwa zwo ḍitika nga mbeu, kana dzangalelo kha zwa mbeu, u tambudzwa nga vha mbeungavho zwi nga livhisa kha tshiṭalula zwo ḍitika nga mbeu, dzangalelo kha zwa mbeu na u tambudzwa ho ḍitikaho nga zwa mbeu.

U tambudzwa nga muvhala, lushaka kana vhubvo ha tshitshavha

- U tambudzwa zwo ḍitika nga muvhala ndi tshivhumbeo tsha tshiṭalula tsho thivhelwaho nga tshipiḍa tsha vhu 6(1) tsha EEA tshine tsha vha na vhusaka na vhuraḍo ha muthu kana u humbulelwa ha vhuraḍo ha muthu zwo ḍitika nga kana nga mbonalo dzo livhanywaho na itshi tshigwada. Vhuḍifari ha tshiṭalula nga muvhala, zwi tshi

katela luambo lu sumbedzaho lunyadzo, zwi lwa na milayo ya Ndayotewa, nga maanda mikhwa ya u sa tala nga muvhala, tshirunzi, na u lingana.

- U tambudzwa zwo ditika nga muvhala ndi vhuḍifari vhu sa toḍei vhune vhu sa fheli kana nyimele nthihi ine ya vhaisa, i sumbedzaho u sa vha wa ndeme, lunyadzo kana ine ya sika nyimele i si yavhuḍi kana ine muthu a pfa a songo dzudzanyea. Vhuḍifari vhune ha vhone vhu tshi vhanga u tsikeledzwa zwine zwa nga ḍisa kana zwa nga kha ḍi ḍisa masiandaitwa a si avhuḍi ane a vha na u tambudzwa naho izwi zwi sa tou vha tshiterwa tsha ndeme kha tshatshedzo yaho.

Zwivhumbeo zwa u tambudzwa zwo ditikaho nga muvhala zwi nga katela:

- ✓ Nyambo i vhaisho na midai i sumbedzaho tshitalula nga muvhala, khathuni, kana tseiso, zwi tshi katela vhudavhidzani vhune ha ḍisa luambo lwa u sumbedza vengo;
- ✓ Zwithu zwo tou ḥwalwaho zwine zwa tala nga muvhala, zwine zwa katela u tambudza nga kha milaedza nga kha inthanethe;
- ✓ U vhidza nga dzina li sumbedzaho tshitalula nga muvhala kana vengo zwine zwa kwama lu si lwavhuḍi tshirunzi tsha muthu;
- ✓ Vhuḍifari vhu vhaisho nga tshivhumbeo tsha u sa fara zwavhuḍi muḥwe muthu zwi tshi tou vha khagala kha tshigwada tsha vha muvhala kana lushaka lwo imaho ngauri;
- ✓ U sa katelwa kha tshumisano ya mishumo mushumoni zwi khagala nahone zwi sa imelele na zwiḥwe zwivhumbeo zwa u sa katelwa; na
- ✓ Vhuḍifari ha u shushedza, vhune ha shushedzwa muthu na u sika nyimele ya vhuswina mushumoni.

Milayo ine ya vha tsumbandila kha u Thivhela, u Fhelisa na Ndaulo ya u Tambudzwa

- **Vhashumi vhane vha vha tshi vhoḥea zwi tshi tevhedza tshipiḍa tsha vhu 60 tsha EEA u dzhia magathangeli na a thandululo** u itela u thivhela zwivhumbeo zwoḥe zwa u tambudza mishumoni. Izwi zwi katela tshatshuvho ya khombo ya u nga tambudzwa ine vhashumi vho andadzea khayoy musivha tshi khou shuma mishumo yavho nga ḥila ine zwa konadzea ngayo.
- Vhashumi vha tea u vha na kuhumbulele kwa u sa tḥangedza u tambudzwa na luthihi. Vha tea u sika na dzudza mushumoni hu vhupo vhune ha vha na tshirunzi hune vhashumi vha tshonifiwa. Nyimele ya mushumoni i tea u sikwa na u dzudza nga ḥila ine vhashumi vhane vha vhiga mbilalelo nga ha u tambudzwa vha sa pfe mbilalelo dzavho dzi tshi nga a dzi khou dzhielwa ḥha kana u sa dzhiwa dzi dza ndeme, kana vha ofha u ḍo lifhedzwa. **U thoma u shumiswa ha tsumbandila dzi tevhelaho zwi nga thusa kha u swikelela zwithu izwi :**
 - ✓ Vhashumi/madzangano a vhashumi vha vhoḥea u sa ḍidzhenisa kha zwa u tambudza.
 - ✓ Vhashumi vhoḥe na madzangano a vhashumi vha na mishumo wa u dzhenelela kha u sika na u dzudza mushumoni hu vhupo vhune u tambudzwa a zwi tḥangedzei. Vha tea u vhona uri zwilinganyo zwavho zwa vhuḍifari a zwi vhangiv pfukhwa ha milayo nahone vha tea u sasaladza vhuḍifari vhu sa tḥangedzei kha vhaḥwe vhatu.
 - ✓ Vhashumi vha fanela u lingedza u vhona uri vhatu u fana na vharengiv, vhaḍisedziv, vhahumbeliv vha mishumo na vhaḥwe vhane vha shumisana na bindu a vha khou ḍiwana vha kha u tambudzwa nga vhashumi vhaḥo kana muthu muḥwe na muḥwe ane a imelele mutholi.
 - ✓ Vhatholi vha tea u lingedza u vhona uri vhashumi vhe vha vha thola a vha khou ḍiwana vha khou tambudzwa nga vhaḥwe vhatu u fana na vhashumelwiv, vharengiv, vhaḍisedziv vha tshumelov kana vhaḥwe vhatu vhane vha shumisana na mutholi.
 - ✓ Mbekanyamaitelev na matshimbidzelev zwi shumiswaho nga mutholi zwi tea u tshedza tshitatamennde tshiv re khagala maelana na u thivhelwiv, u fheliswiv, na u langulwiv ha zwivhumbeo zwo fhambanahov zwa u tambudzwa mushumoni.
 - ✓ Vhashumi, hov teahov, vho tḥangelana na madzangano a vhashumi, vha tea u thoma u shumisa magav a vbugudisiv a u gudisav vhashumi vhoḥe kha maimov oḥe nga ha u tambudzwa u itela u khwatshisav na u dzulav hu na thevhedzelov nga kha mbekanyamushumov dza mafulov ane a dzulelav u farwiv.

- ✓ Vhatholi vha tea u dzhia maga o teaho zwi tshi tevhedza khoudu iyi hune nyimele dza u tambudzwa dza bvelela mushumoni.

Mbekanyamaitele dza nga ha u tambudzwa

- Vhatholi vha tea, zwi tshi tevhedza thendelano dzine dza nga vha dzo no vha hone, u vha na mbekanyamaitele ya nga ha u tambudzwa ine ya do dzhiela ntha na u sumbedzwa ndila nga mbetshelo dzo fhambanaho dza khoudu iyi.
- Zwo katelwaho kha mbekanyamaitele dza nga ha u tambudzwa zwi tea u davhidzanwa nga hazwo kha vhashumi nga ndila yo teaho .
- U tangedzwa ha mbekanyamaitele ya nga ha u tambudzwa na u davhidzanwa nga ha zwo katelwaho kha mbekanyamaitele na vhashumi, zwi fanela, kha zwiñwe, u dzhielwa ntha kha u wana arali mutholi o shumisa vhuḑifhinduleli hawe zwi tshi tevhedza mbetshelo dza tshipiḑa 60(2) tsha EEA.
- Mbekanyamaitele dza nga ha u tambudzwa dzi tea u tevhedza lu fushaho mbetshelo dza Khoudu iyi.
- Matshimbidzele ane a tea u tevhedzwa nga muvhilaeli nga ha u tambudzwa na nga mutholi musi hu tshi khou u humbulelwa u vha na u tambudzwa, zwi tea u sumbedzwa kha mbekanyamaitele.
- U wanalea ha mbekanyamushumo dza khuthadzo, dzilafho, ndondolo na thikhedzo kha vhashumi zwi tea u sumbedzwa kha mbekanyamaitele.

U vhiga u tambudzwa

- Tshipiḑa tsha vhu 60(1) tsha EEA tshi sumbedza uri u humbulelwa huñwe na huñwe ha vhuḑifari nga mushumi ha u pfukha EEA zwi tea u ḑivhadzwa kha mutholi nga u *tavhanya*.
- Khothe ya Khaḑhululo ya zwa Vhashumi yo kwhaḑhisa uri ipfi “*tavhanya*” li tea u tlatshedzwa zwi tshi tevhedza ndivho dza mbetshelo, dzine dza vha u vhona uri nyimele dza u tambudzwa dzi khou tḑodisiswa zwi tshi tevhedza EEA, hu si mbuno dza mulayo.² U humbulelwa ha u tambudzwa ho itwaho nga tshifhinga tsho imaho ngauri, kha nyimele yeneyo, dzi tea u tḑodisiswa nahone maga o teaho a tea u dzhiiwa u itela u thivhela u bvelela hafhu. Izwi zwi nga katela maga a ndaḑiso kha vhatambudzi avho.

Ndi nnyi ane a tea u bveledza matshimbidzele a u shumana na zwa u tambudzwa?

- Vhatholi vha tea u bveledza mbekanyamaitele dzi re khagala dza u shumana na u tambudzwa zwi tshi tevhedza EEA. Maitele aya a tea u tsetshedza thandululo kha thaidzo dzine dzo lavhelesana na zwa mbeu, dza tshiphiri, nahone nga ndila i shumaho zwavhuḑi. Musi mushumi o vhiga zwiito zwine zwa khou humbulelwa zwa u tambudzwa kana o vhiga mbilaelo, mutholi u a vhoḑhea u ita tḑodisiso ya u humbulelwa ha u tambudzwa uho he vha ḑivhadzwa nga haho na u eletshedza muvhilaeli nga ha maitele a tshiofisi na a si a tshiofisi ane a vha hone a shumanaho na zwa u tambudzwa.

Hu na u vhoḑhea ha vhatholi musi vha tshi ḑivhadzwa nga ha u humbulelwa ha u tambudzwa?

- Ee, mutholi u tea:
 - ✓ u amba na vathu vho teaho;
 - ✓ u dzhia maga o teaho a u tandulula mbilaelo zwi tshi tevhedza Khoudu iyi na mbekanyamaitele ya mutholi, ho teaho, thendelano dza nyambedzano ya tshigwada; na
 - ✓ u dzhia maga o teaho a u fhelisa zwa u tambudzwa.

Arali mutholi a nga kundelwa u dzhia maga a u fhelisa u tambudzwa?

- U kundelwa u dzhia maga a fushaho a u fhelisa zwa u tambudzwa musi ho vhiḑwa u humbulelwa ha u tambudzwa nga mushumi nahone zwo tsetshedzwa nga tshifhinga tshi pfalaho, zwi do livhisa kha uri mutholi a hwale vhuḑifhinduleli vhu konḑaho zwi tshi tevhedza tshipiḑa tsha vhu 60 tsha EEA. Ndi zwine zwa vha zwone naho u tambudzwa uho zwo tou bvelela lwonolwo luthihi fhedzi.

² *Liberty Group Ltd v M* (2017) 38 ILJ 1318 (LAC) at paras 48-54.

Ndaṭiso

- Mbekanyamaitele ya nga ha u tambudzwa ya mutholi i tea u sumbedza ndaṭiso dzine dza netshedzwa kha mukhakhi uyo. Ndaṭiso dzi tea u tshimbilelana na tshikalo tsha u tambudzwa uho, nahone dzi tea u sumbedza uri:
 - ✓ ndaṭiso dzi nga netshedzwa na kha nyimele dza u tambudzwa dzi songo tou kalulaho. Ndaṭiso ine ya ḑo netshedzwa kha mukhakhi i tea u ṭalutshedza ndeme ya vhuḑifari vhu si havhuḑi ha tshiṭalula;³
 - ✓ u pandelwa mushumoni hu nga bvelela kha nyimele dza u tambudza naho dzi sa tou vha dzo kalulaho arali dzi tshi khou bvela phanda nga murahu ha u kaidzwa, khathihi na kha nyimele dzo kalulaho dza u tambudza;
 - ✓ kha nyimele dzo teaho nga murahu ha u waniwa mulandu wa u tambudza, mukhakhi a nga fhiriselwa kha vhuṇwe vhuimo hanefho mushumoni kana kha vhuṇwe vhupo kha khamphani iyo; na
 - ✓ muvhilaeli nga ha u tambudzwa u na pfanelo dza u farisa kana u thoma maitele a mulayo kha muhumbulelwa.

Ri tea u vhona uri hu na tshiphiri?

- Vhatholi na vhashumi vha tea u vhona uri mbilaelo nga ha u tambudzwa dzi khou ṭoḑisiswa na u tshimbidzwa nga ndila ine ya vhona uri zwidodombedzwa zwa vhatu vhane vha vha tshipiḑa tsha izwi zwi tea u dzudzwa zwi zwa tshiphiri .
- Vhudavhidzani hoṭhe ha nga nṇḑa na ha nga ngomu vhu elanaho na u tambudzwa vhu tea u farwa sa ha tshiphiri.
- U shumisa tshiphiri a zwi thithisi mutholi u dzhia maga o teaho u itea u tsireledzea kana u tsireledza tshirunzi tsha vhashumi, hu nga vha nga tshifhinga tsha ṭhoḑisiso kana nga murahu ha izwo.

U engedzwa ha jivi ya u lwala

- Musi maḑuvha a mushumi a u lwala o no fhelela, mutholi u fanela u lavhelesa kha u mu netshedza maṇwe maḑuvha arali hu na u tambudzwa, hune mushumi, zwi tshi tevhedza ngeletshedzo ya dzilafho, a tea wana khuthadzo ya u pfa vhuṭungu.
- Arali u tambudzwa zwa vhanga uri mushumi a lwale tshifhinga tshi fhiraho vhege mbili, mushumi u na pfanelo dza u ita mbilo dza u lwala zwi tshi tevhedza tshipiḑa tsha vhu 20 tsha Mulayo wa Ndindakhombo ya u Shaya Mushumo wa 2001.
- Kha nyimele dzo teaho, vhatholi vha nga lavhelesa kha u thusa nga mbadelo dza ngeletshedzo dza dzilafho na khuthadzo kha vhuṭungu na ndondolo, hune mbadelo idzo a dzo ngo katelwa nga tshikimu tsha thusedzo ya dzilafho tshine tsha khou shumiswa.

Ndi nnyi ane a tea u netshedza Mafhungo na Pfunzo Mushumoni?

- Vhatholi, nahone ho teaho madzangano a vhatholi, vha tea u katela u tambudzwa lwa vhudzekani na dziṇwe tshakha dza u tambudzwa kha mbekanyamushumo dza u pfumbudza, pfunzo, na vhugudisi nga ndila ine ya kona u swikelelea.
- Madzangano a vhashumi a tea u katela mafhungo a u tambudzwa lwa vhudzekani na dziṇwe tshakha dza u tambudzwa kha mbekanyamusho dza pfunzo na vhugudisi kha vhaimeleli vha madzangano na vhashumi nga ndila ine ya kona u swikelelea.

Vha swikelela hani zwidodombedzwa nga vhuḑalo nga ha Khoudu?

- Vha a kona u i wana nga u dzhena kha webusaithi ya Muhasho wa zwa Vhashumi na Mishumo: www.labour.gov.za

3 *Future of SA Workers Union on behalf of AB & others v Fedics (Pty) Ltd & another (2015) 36 ILJ 1078 (LC) at para 166.*

employment & labour

Department:
Employment and Labour
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**TRANSFORMATION
MAKES BUSINESS SENSE**